

Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18-19. listopada 2013., ur. Branko Ostajmer, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015., 603 str.

GORAN BILOGRIVIĆ

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR – 10 000 Zagreb
gbilogri@ffzg.hr

Unutar 25 priloga objavljenih u zborniku znanstvenog skupa održanoga u Slavonskome Brodu u lipnju 2013. godine, od strane autora koji dolaze iz svih četiriju zemalja kroz koje rijeka Sava protječe, ona je proučena iz historiografske, ali i iz perspektiva pojedinih drugih znanstvenih područja i disciplina. Time se nastojalo otvoriti neke do sada manje proučavane teme te sagledati druge u svjetlu rezultata novijih istraživanja, kao što je istaknuto u uredničkom *Predgovoru* (str. 9-11) na početku zbornika. Radovi pokrivaju široki vremenski raspon, od kasne antike pa sve do kraja 20. stoljeća.

Prvi po redu je članak Marije Buzov i Vesne Lalošević *Rijeka koja spaja: slika Save u duhovnoj kulturi kasnoantičkih rimskih središta* (17-41) u kojemu autorice, na temelju pisanih izvora (legende o kršćanskim mučenicima) te arheoloških ostataka duhovne kulture poput žrtvenika, skulptura i sl., donose zaključke o životu i privredi na širem području uz Savu. Navode se brojni podaci o rudarstvu, prometu (prijenosu robe i putovanju ljudi), rijeci kao mjestu okupljanja (obavljanje trgovine, zanata, rituala), ali i mjestu pročišćenja, tjelesnog i duhovnog. Velika razlika u odnosu na ranije razdoblje jest to što u kasnoj antici s prevladavanjem kršćanstva Sava gubi aspekt personificiranog božanstva i mjesta štovanja te ostaje prvenstveno element omogućavanja ljudske egzistencije.

Slijedi rad Anite Rapan Papeša *Sava – granica kasnoavarske države: da ili ne?* (43-54). Nakon početne kraće rasprave o samom pojmu granice u ranom srednjem vijeku te kasnoavarskome razdoblju, autorica iznosi prikaz brojnih dosadašnjih razmišljanja različ-

tih autora o lokaciji južne granice kasnoavarske države, koji je smještaju od Drave sve do sjevernih bosanskih planina. Oslanjajući se zbog nedostatka pisanih podataka prvenstveno na arheološke nalaze, zaključuje kako brojnost lokaliteta ukazuje na to da granica doista jest bila na rijeci Savi, čemu bi u prilog išao nemali broj novijih nalaza, otkrivenih i objavljenih u posljednjih petnaestak godina.

Hrvoje Gračanin se u radu *Rijeka Sava u srednjovjekovnim narativnim vrelima* (55-75) bavi analizom odabranih primjera latinskih i grčko-bizantskih narativnih izvora 6. – 13. st. u kojima se spominje rijeka Sava. Kako sam autor naglašava, riječ je o kraćem radu preliminarnog karaktera, no u njemu se donose brojni zanimljivi podaci i zaključci o kontekstima u kojima se Sava spominje, o funkcijama koje ima u izvorima, o njezinu povezivanju s narodima koji borave u blizini i sl. Na temelju učestalosti njezine pojave u izvorima ističe se nekoliko perioda i povijesnih konteksta kada je bio pojačan interes za Savu i ostatak savsko-dravsko-dunavskog međurječja.

Ponovo je granična uloga rijeke Save tema u radu Miloša Ivanovića i Borisa Stojkovskog *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem vijeku* (77-103). Autori analiziraju brojne izvore počevši od 10. st., no s glavnim naglaskom na 14. i 15. st., kada se vode brojne i žestoke borbe Srbije i Ugarske oko Mačve. Donose iscrpan niz neprestanih obostranih zauzimanja i gubitaka područja oko Save, pri čemu je jasno stalno nastojanje Srbije da granicu čvršće uspostavi upravo na samoj rijeci, a ugarsko pak da se granica pomakne što više na jug.

Hrvoje Kekez u radu *Preskočiti rijeku: geostrateško značenje skela na rijeci Savi za knezove Baboniće krajem 13. i početkom 14. stoljeća* (105-125) razmatra Savu kao sjevernu granicu političkog, društvenog i gospodarskog teritorija knezova Babonića. U periodu svoje najveće moći, a ujedno i značajnih političkih i društvenih previranja u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, oni su nastojali steći te povremeno u kraćim periodima i uspijevali držati posjede sjeverno od te granice, pri čemu su skele od Susedgrada do Donje Gradiške imale važnu ulogu u povezivanju s njihovim matičnim područjem južno od rijeke.

S druge strane, Marko Jerković u radu *Rijeka Sava i Zagrebački kaptol u razvijenome srednjem vijeku* (127-161) promatra rijeku i njezino okolno područje prvenstveno u gospodarskom smislu. Analizira način na koji su zagrebački katedralni kanonici upravljali gospodarskim dobrima savskog priobalja tijekom 13. i prve polovine 14. st. i razlučuje nekoliko faza u procesu interakcije kanonika i Save. Također istražuje koja je bila uloga Save u oblikovanju posjeda oko nje te ističe različite njezine karakteristike, od osnovnih gospodarskih i prometnih, do duhovnih i simboličkih.

Odnos Zagreba i Save tema je i rada Marije Karbić i Brune Škreblina *Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava* (163-179). Premda je srednjovjekovni Gradec kao naselje bio smješten podalje od Save, bio je s njome itekako povezan. Na temelju izvora od sredine 13. pa do ranog 16. st. autori analiziraju brojne značajne uloge koje je sama rijeka imala u životu stanovnika Gradeca, kao i značenje različitih gradskih posjeda koji su se uz rijeku nalazili.

Miha Kosi u radu *Sava kot prometna povezava Kranjske in hrvaških dežel v poznem srednjem in zgodnjem novem veku* (13.-18. stoletje) (181-203) donosi brojne podatke o trgovačkom putu rijekom Savom između Kranjske i Slavonije te obratno, o vrstama tereta i plovila, odvijanju same plovidbe, njezinim prednostima, ali i ograničenjima. Do kraja srednjega vijeka izvori doduše nisu toliko brojni, a zatim je u 16. i 17. st. zbog osmanlijskih osvajanja intenzitet trgovine opao. Nakon promjene političkih okolnosti u 18. st. dolazi, međutim, i do pravog procvata plovidbe Savom, kojim se povezuju i novoosvojene pokrajine. U istome periodu izvode se i prve regulacije riječnoga toka u Kranjskoj, što će dodatno pridonijeti poboljšanju plovidbe u posljednjem periodu njezine važnosti prije izgradnje željeznice.

U radu pod naslovom *Rijeka Sava kao protuturski bedem (do pada Bosne)* (205-236) Stanko Andrić donosi detaljan pregled vojnih i političkih događanja, osmanlijskih provala i obrambenih akcija ugarsko-hrvatskih vojnih snaga povezanih s rijekom Savom od

kraja 14. st. do pada Bosne 1463. g. Autor istražuje nastojanja Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva da sama Sava ne postane i stvarna granica prema Osmanlijama, u koju su svrhu sklapani vazalski odnosi sa susjednim državama, a potom stvarane i vlastite pogranične banovine koje su zajedno s rijekom tvorile kompleksno obrambeno područje. Ističe se, unatoč tome, i nastajanje percepcije o Savi kao doista „turskoj granici“ već tijekom 15. st.

Elma Korić u radu *Kapetani rijeke Save u 16. stoljeću* (237-249) donosi na neki način pogled na drugu stranu. Tijekom dobrog dijela novovjekovnog razdoblja velik dio toka rijeke Save bio je pod upravom Osmanlija te ona ubrzo postaje vrlo korisni plovni put. Na važnim rijekama osnivaju se kapetanije pa tako i na Savi sa sjedištem u Gradišci. Autorica u radu preciznije identificira petoricu osmanlijskih kapetana koji se spominju od njezina osnivanja pa do kraja 16. st., osvrćući se na njihove vojne i administrativne uloge.

U radu Damira Matanovića, *Sava u svakodnevnom životu krajišnika Slavonske vojne krajine* (251-259), u fokusu je rijeka Sava na prostoru Brodske pukovnije između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva tijekom druge polovine 18. i prve polovine 19. st. Iako percipirana kao čvrsta granica, svejedno je bila mjesto raznovrsnih oblika komunikacije i povezanosti katoličkog stanovništva s obje strane, čestih pokušaja prelazaka stanovništva iz Bosne na lijevu obalu rijeke, dezerterstva i bjegova u suprotnome smjeru, pljačkavanja, krijumčarenja trgovačke robe. Autor istražuje takve slučajeve te opisuje različite načine habsburškog nastojanja očuvanja reda i kontrole, ali i kažnjavanja krajišnika zbog svakovrsnih propusta i prekršaja.

Hrvoje Petrić u radu *O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća* (261-279) ekohistorijskim istraživanjem nastoji proučiti ekosustav rijeke i njezin utjecaj na ljude (prvenstveno poplave i njihove posljedice na područja uz rijeku), utjecaj ljudi na rijeku (regulacijski radovi poput gradnje nasipa i uređenja toka rijeke za plovidbu), te njihove doživljaje rijeke. Autor se ponajviše oslanja na suvremene kartografske izvore te dva opširnija opisa Slavonije iz kasnog 18. stoljeća u kojima se donosi mnoštvo podataka o samoj rijeci.

Ivana Horbec i Milan Vrbanus pak u radu *Sava – poticaj i prepreka trgovini u 18. stoljeću* (281-312) proučavaju čitav period istoga stoljeća, u kojemu dolazi i do formiranja habsburške državne gospodarske politike, gdje Sava nakon dogovora o sigurnoj plovidbi i trgovini postaje važna trgovinsko-prometna poveznica istočnog dijela ugarskih zemalja s unutarnjoaustrijskima te Jadranskim morem. Unatoč financijskoj isplativosti, rijeka je kao trgovačka ruta slabo korištena sve do sredine stoljeća, kada se kreću utvrđivati pre-

preke koje su bile tomu razlog te izrađivati i provoditi projekti za poboljšanje plovnog puta. Autori detaljno analiziraju realne mogućnosti i poteškoće u korištenju rijeke u odnosu na očekivanja Bečkoga dvora, institucionalne poticaje za uređenje Save te ulogu pojedinaca i institucija javne uprave u velikim dvorskim projektima. Ti su projekti, premda ne u cijelosti, na koncu ipak uspjeli te su kroz nekoliko desetljeća znatno podigli trgovinu Savom, a ujedno se i pozitivno odrazili na cjelokupnu gospodarsku i društvenu sliku Posavine.

U radu pod naslovom *Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji* (313-325) Robert Skenderović istražuje ovu važnu instituciju Habsburške Monarhije, koja je uspostavljena 1730-ih godina zbog čestih epidemija kuge. Taj zaštitni zdravstveni pojas uz granicu s Osmanskim Carstvom protezao se od Jasenovca do Zemuna, a važno mjesto u njemu je imao današnji Slavonski Brod gdje je uspostavljen i kontumac. Upravo primjer Broda, koji je ostao pošteđen epidemija 18. st., pokazuje uspješnost kordona. U ovom se razdoblju donosi i opći zdravstveni zakon te se osnivaju sanitarna povjerenstva kao prve institucije javnog zdravstva. Autor istražuje njihovo djelovanje i ulogu u životu tadašnje Slavonije.

Ekonomskim životom na samoj rijeci Savi bavi se Karolina Lukač u radu *Savske vodenice na području brodskog Posavlja* (327-346). Autorica iznosi pregled razvoja plutajućih vodenica, odnosno riječnih mlinova na lađama, od njihova kasnoantičkog početka do novoga vijeka, opisujući i različite tipove te konstrukcije plutajućih vodenica. Prema popisima mlinova iz 19. i ranog 20. st. donose se podaci o njihovom broju te se raspravlja o njihovim vlasnicima. U završnom dijelu rada autorica istražuje različite uzroke koji su tijekom 19. st. doveli do opadanja broja vodenica, a stoljeće kasnije i do njihova nestanka.

Anica Bilić se u radu *Rijeka Sava i Scriptorum Interamniae* (347-381) na neki način nastavlja na popis pisaca Međuriječja nastao na kraju 18. st. i proširen 1830. g. te ga sama nadopunjuje djelima pisaca sve do 21. st. Autorica usustavljuje književnu građu primjenom pojmova ljupkog mjesta i mjesta užasa te zatim nastoji utvrditi funkcije, konotacije i vrijednosti koje Sava ima u djelima predstavljenih pisaca. Prisutna je kao granica i kao nositelj kulturne i povijesne važnosti; kao strašno mjesto mutne i silovite vode, opasnost i nepogoda, ali i mjesto uživanja, dio romantičarskog pa onda i nacionalnog imaginarija. Također, autorica Savu navodi i kao svojevrstni memorijski medij – spremište imaginacija pomoću upisanih osjećaja i sjećanja.

Ponovni fokus na ekohistorijsku analizu dolazi u radu *Zlate Živaković-Kerže Čovjek i okoliš na granici: Sava, odvodnja i život posavskog stanovništva u*

18. i 19. stoljeću (383-400). Autorica polazi od promatranja Save kao granice, ali granice koja se već zbog svojih prirodnih datosti (erozija, meandriranje) stalno mijenjala. Navodi opise konstantnih poplava tijekom razmatranih stoljeća, koje su imale ogroman utjecaj na posavsko stanovništvo, život i promet uz rijeku i koje se nastojalo obuzdati gradnjom nasipa počevši od prve polovine 18. st. S intenziviranjem gospodarstva na tome području, pogotovo tijekom 19. st., i s time povezanom potrebom za poboljšanjem plovnog puta Savom, i projekti regulacije riječnoga toka postali su sve opsežniji, iako i dalje ograničeni brojnim poteškoćama.

Vlatko Čakširan se u radu pod naslovom *Rijeke Sava i Kupa u gospodarskom razvoju grada Siska* (401-414) okreće zapadnijem dijelu toka rijeke Save, koja je uz Kupu činila jedinstvenu gospodarsku cjelinu. Riječna trgovina je od sredine 18. stoljeća postala osnovni pokretač razvoja grada, koji uskoro postaje i gospodarsko središte od šireg interesa. Izgradnjom magazina na desnoj obali Kupe formira se Vojni Sisač, koji postaje trgovačko središte. Gospodarski značaj dovodi i do ujedinjenja Civilnog i Vojnog Siska u jedinstvenu cjelinu, a otprilike u isto vrijeme izgradnja željeznice, kojom se nastavljao put do Trsta, smanjuje promet Kupom prema Karlovcu. U 20. st. na značenju sve više dobiva industrija, dok riječna trgovina opada. Ipak, svi važni pogoni, poput rafinerije nafte ili talionice, građeni su uz rijeku Savu, koja je i dalje korištena za prijevoz proizvoda, ali i kao sredstvo u proizvodnji. I na početku 21. st. postoje brojni projekti za povećano iskorištavanje i Save i Kupe, koje bi tako ponovno mogle postati pokretači razvoja grada Siska.

Nakon radova posvećenih brojnim problemima regulacije Save tijekom 18. i 19. st., Branko Ostajmer u radu *Sava kao prijetnja: tegobe stanovništva slavonske i srijemske Posavine u svjetlu rasprava u hrvatskom Saboru (1868.-1918.)* (415-449) promatra uže pedesetgodišnje razdoblje, koje je započelo optimističnim očekivanjima da će Zajednička vlada u Budimpešti u državnom proračunu osigurati sredstva za regulaciju i uređenje Save, no ubrzo se pokazao nejednak tretman u odnosu na mađarske rijeke. Saborski zastupnici učestalo su isticali prometnu ulogu Save i njezinu važnost za trgovinu, stalnu opasnost od učestalih poplava, zalagali se za isušivanje Posavine i još brojne druge probleme. Njihova nastojanja su često bezuspješno završavala između ograničenosti hrvatske Zemaljske vlade i pomanjkanja interesa Zajedničke vlade u Budimpešti.

Aleksandar Lukić u radu *Srpsko-austrougarske borbe na donjoj Savi 1914. godine* (451-478) donosi prikaz dosadašnjih saznanja o događajima na sjevernom srpskom Savskom frontu 1914. g. Nakon početne

krive procjene srpske Vrhovne komande i upada austrougarske vojske preko Drine i Save u Srbiju, srpske su snage u daljnjem ratovanju uglavnom dobro koristile Savu kao prirodnu prepreku protiv neprijatelja. Sukobe na Savi autor dijeli na svakodnevnu razmjenu vatre pograničnih trupa, akcije austrougarske riječne ratne flote te operacije velikih kontingenata oko Šapca u kolovozu i u Srijemskoj ofenzivi u rujnu 1914. Potonjim zbivanjima posvećena je posebna pozornost.

U radu *Rijeka Sava u jugoslovenskim planovima o proširenju mreže unutrašnjih plovnih puteva* (479-503) Milan Gulić donosi prikaz planova jugoslavenskih država prije i poslije Drugog svjetskog rata za proširenje svoje unutarnje plovne mreže. Više od 2000 km plovnih rijeka i kanala koji su povezivali različita industrijska i poljoprivredna područja predstavljali su veliku važnost i gospodarski potencijal, a konačni je cilj bio spojiti Dunav s Jadranom i tako pojeftiniti transport tereta. U planovima je rijeka Sava imala posebno važno mjesto kao drugi najvažniji unutrašnji plovni put u državi te se u radu uz ostale stavlja naglasak na planove o izgradnji kanala Vukovar – Šamac i više mogućih trasa na potezu Dunav – Sava – Jadran.

Aleksandar Kadijević u radu *Savsko priobalje u Beogradu (1918–1941) – pogled na arhitektonsko-urbanistički razvoj* (505-524) na početku donosi sažeti pregled razvoja na tome području i prvih značajnijih uređenja priobalja od druge četvrtine 19. st. No tek početkom 20. st. donesene su temeljitije studije i regulatorni planovi, a u međuratnom periodu velikog porasta stanovništva i općenitog razvoja Beograda kao jugoslavenske prijestolnice dolazi do većih promjena, osobito na desnoj savskoj obali. Savsko priobalje izgubilo je ekonomski, ali i nekadašnji prestižni značaj, dok se reprezentativniji objekti grade u njegovu višem pojasu. Autor daje prikaz najvažnijih građevina i izvedenih arhitektonskih projekata toga vremena, od privatnih zgrada i državnih ustanova, do ideološki značajnog reprezentativnog Zemuskog mosta.

U radu *Nezavisna Država Hrvatska i rijeka Sava* (525-556) Nikice Barića središnji je fokus na djelovanju Mornarice NDH na Savi. Zapovjedništva za rijeke i riječni promet osnovana su već 1941. g. S pojavom i razvojem partizanskog pokreta Sava postaje sve veći sigurnosni problem za NDH, a kako su u sastavu Mornarice u početku bili samo rijetki redarstveni čamci, potrebna je bila pomoć mađarskih riječnih ratnih brodova. Organizirano je i izvlačenje nekoliko potopljenih ratnih brodova Kraljevine Jugoslavije, čime je riječni segment Mornarice NDH ipak učinjen učinkovitijim. Osim o vojnim akcijama, autor donosi i podatke o

civilnom riječnom prometu, obnovama i uništenjima mostova te o određenim radovima uređenja korita, obala i nasipa rijeke Save.

Posljednja dva rada u zborniku posvećena su mostovima na rijeci Savi za vrijeme Domovinskog rata. Tako Mladen Barać u radu *Mostovi i rat: most između dva Broda 1991. – 1992.* (557-568) istražuje ulogu i značaj cestovno-pješačkog mosta između Slavenskog Broda i Bosanskog Broda. Već na početku 1991. ovaj je most označen kao prioritetni strateški objekt te je bio i jedna od meta prvih topničko-raketnih napada na Slavonki Brod, a u narednim je mjesecima služio i kao sredstvo političkog pritiska na vlasti u BiH. Izbijanjem otvorenog rata u BiH u proljeće 1992. g. kao jedini upotrebljivi most na Savi na cijelom slavenskom području postao je središnji logističko-opskrbni punkt, služeći za potporu braniteljskim snagama na ratištu u Bosanskoj Posavini, kao i za prijelaz izbjeglica iz sjeverne Bosne u Hrvatsku. Autor u radu donosi detaljne podatke o brojnim napadima na most sve do njegovog konačnog uništenja miniranjem.

Ivica Miškulin pak u radu „*Strogo kontrolirani most“ ili o plavim kacigama i nadzoru graničnog prijelaza preko Save kod Stare Gradiške* (569-592) analizira provedbu nadzora nad graničnim prijelazom između Hrvatske i BiH, odnosno mostom kod Stare Gradiške. Autor opisuje početak mandata mirovnih snaga UN-a u Hrvatskoj te njihove osnovne zadaće, a zatim provedbu nadzora nad mostom promatra kroz sigurnosni i migracijski aspekt na temelju relevantnih dokumenata UN-a. Donose se podaci o akcijama srpskih snaga na tome području i uglavnom neučinkovitim mjerama koje su snage UN-a poduzimale u cilju ostvarivanja kontrole nad mostom.

Zaključno se može reći, kao što je u svome članku istaknuo R. Skenderović, da je Sava kroz povijest bila rijeka koja povezuje i razdvaja, baš kao i mnoge druge. U predstavljanim se radovima tako istražuju i njezine granične funkcije, ali i integrativne, gospodarske, prometne i mnoge druge. Premda su pojedine teme obrađene cjelovitije, a neke tek dotaknute, ovaj je zbornik rijedak doprinos u hrvatskoj historiografiji potpunijem proučavanju uloge jedne rijeke u životu ljudi koji su kroz povijest uz nju živjeli i područja kroz koja ona teče. Promatrajući Savu u dugom razdoblju od jednoga i pol tisućljeća, zanimljivim se pokazuje i to da mnogi problemi koji su prisutni još od srednjega vijeka, poput poplava ili uređenja plovnoga puta, nisu ni do danas riješeni. Ovdje objavljeni radovi barem pomažu da ih se potpunije shvati i razumije.